

Boekbesprekingen

M.P.H.D. Cleiren, Adaptation after bereavement: A comparative study of the aftermath of death from suicide, traffic accident and illness for next of kin, dissertatie Rijksuniversiteit Leiden, 1991, 309 p.

Voordat een lezer zich verdiept in de dissertatie van Cleiren over aanpassing na het verlies van een nauw verwant persoon, rijst de vraag of er iets nieuws op dit terrein te melden valt. Omdat er de laatste jaren zoveel nieuwe onderzoeksresultaten over dit onderwerp beschikbaar zijn, is deze dissertatie alleen al voor het heldere overzicht en de integratie van de verschillende bevindingen waardevol. Regelmatig worden methodologische kanttekeningen geplaatst bij conclusies en als verklaring voor tegenstrijdige resultaten. Vanwege het gebrek aan eenduidig empirische ondersteuning voor traditionele theorieën over 'aanpassing aan verlies' kiest Cleiren voor een algemene stress-theoretische benadering als basis voor zijn eigen onderzoek, namelijk Hobfoll's model van de 'conservation of resources'. Het functioneren na een verlies-ervaring wordt verklaard aan de hand van de eisen of taken die gesteld worden aan het individu en van de hulpbronnen die beschikbaar zijn. Vanuit dit model is het mogelijk verschillende aspecten van het functioneren na een verlies-ervaring (bijvoorbeeld gezondheid) als een afhankelijke of een onafhankelijke variabele te behandelen.

Op basis van het literatuuroverzicht identificeert Cleiren een aantal taak-aspecten die tot nu toe onvoldoende onderzocht zijn: de aard van de

relatie tussen de overledene en de omstandigheden rondom de dood. Of iemand een echtgenoot, een kind, een broer of zus, of een ouder verliest zal invloed hebben op de aard en omvang van de aanpassing aan het verlies. Of het verlies plaatsvindt na een lange ziekte of plotseling door een verkeersongeluk of door suïcide heeft ook invloed op het aanpassingsproces. Bij hulpbronnen let Cleiren speciaal op de invloed van informatieve hulp. Het gerapporteerde onderzoek is afkomstig van het Leidse Nabestaandenproject, een gecontroleerde longitudinale studie bij 309 familieleden van mensen die onder de drie bovengenoemde omstandigheden overleden zijn. De respondenten zijn voor het eerst vier maanden na het verlies onderzocht; na veertien maanden vond het vervolg-interview plaats. Echter wanneer men aanpassing aan het verlies van een nauw verwant persoon wil uitspitten, is de tijdsperiode waarin de aanpassing bestudeerd wordt nogal kort. Recent onderzoek toont bijvoorbeeld aan dat tussen de twee en elf jaar nodig zijn voordat het welbevinden van weduwen dat van getrouwde vrouwen evenaart. Misschien was de titel 'adaptation to bereavement' meer geschikt, gezien de relatief korte duur van de follow-up. Dit is ook een meer gebruikelijke formulering in het Engels. 'Bereavement' verwijst naar een toestand van deprivatie na een verlies naast het verlies op zich. Deze toestand is van onbepaalde duur. De nuances van het schrijven in een vreemde taal zijn soms moeilijk te vatten; over het algemeen is Cleiren's taalgebruik erg goed. De verschillende vergelijkingsgroepen, de verschillende condities

waaronder het verlies heeft plaatsgevonden en de veelheid aan aspecten (hulpbronnen, eisen, maatstaven voor functioneren) die worden bestudeerd, leiden af en toe tot verrassende resultaten. Soms wordt bestaande kennis bevestigd.

Een belangrijke conclusie van deze studie is dat problemen bij aanpassing aan het verlies van een nauw verwant persoon zich al vroeg openbaren. Er is een duidelijk verband tussen sterke verlies-reacties en gezondheidsproblemen. Daarentegen blijkt het sociaal functioneren van nabestaanden onafhankelijk te zijn van de hevigheid van hun verliesreacties.

Wat de familiebanden betreft, blijkt het aanpassingsproces anders te verlopen voor de verschillende groepen familieleden. Ouders van overleden kinderen tonen het minst vooruitgang in gezondheid en in preoccupatie met de overledene tijdens de tien maanden van het onderzoek. Moeders horen tot een risicogroep, gevolgd op een afstand door weduwnaars, vaders, en zussen als de familieleden die het meest vaak problemen ontwikkelen. Dit kan gezien worden in het licht van de hechtingstheorie: hoe sterker de hechtingsrelatie hoe sterker de invloed van het verlies. Het feit dat weduwnaars slechter functioneren dan weduwen op de langere duur zou suggereren dat de vrouw in het huwelijk een meer centrale hechtingsfiguur is voor de man dan andersom.

Hoewel in eerste instantie een verkeersongeval de sterkste verliesreacties en depressie oproept, is dit verschil na veertien maanden opgeheven. Op de langere duur is er weinig systematisch verschil in de aanpassing van familieleden die op verschillende wijze iemand verloren hebben. Dat het verlies van iemand na een lang ziekbed net zo traumatisch kan zijn als verlies na suicide of een ongeluk is verrassend. Cleiren concludeert dat de verklaring voor een slechte aanpassing eerder gezocht moet worden in de omstandigheden vóór het overlijden (de antecedent situation) dan in de omstandigheden rondom het overlijden op zich. De gezondheid van de respondent, de mate van stress en het welbevinden vóór het overlijden en de kwaliteit van de relatie met de overledene zijn de meest stabiele voorspellers van de gezondheid van de overlevende na het verlies. Sterke kanten van het onderzoek zijn de aandacht voor de methodologi-

sche aspecten, de aandacht voor sekse-verschillen binnen de verschillende groepen familieleden, het toetsen van uiteenlopende theoretische aannames aan de hand van empirische gegevens, en de herkenning van de mogelijkheid van intra-individuele oorzaken voor goed of slecht functioneren. 'Even when there are collective influences or consequences for everyone, the individual history of each respondent more or less predestines him (or her) to evidence or not depression', aldus Cleiren (p. 83). Deze veelzijdige studie is zeer de moeite waard voor zowel de kenners op dit terrein als voor diegenen die kennis willen maken met dit onderwerp.

Nan Stevens

Alkeline van Lenning, Het vege lijf. Anorexia nervosa: kwijnen, lijnen of hongeren. Dekker & Van de Vegt, Nijmegen, 1992.

In haar dissertatie *Het vege lijf* geeft Alkeline Van Lenning een aardige beschrijving van historisch onderzoek naar voedselonthouding en de cultuurgebondenheid van het verschijnsel anorexia nervosa. Na het beschrijven van de belangrijkste kenmerken van dit verschijnsel volgt een overzicht van de inmiddels klassiek geworden indeling van diverse benaderingen van anorexia nervosa, namelijk psychoanalyse, de ego psychologie, de cognitieve en behavioristische benadering, de fysiologische benadering, de systeem- of gezinsbenadering en de sociaal-culturele benadering. Daar voegt Alkeline van Lenning nog een feministische en fenomenologische benadering aan toe.

Haar voornaamste kritiekpunt op de eerste benaderingen is echter dat deze anorexia nervosa opvatten als een 'ziekte' en een kwantificerende methode hanteren. Haar inzet is om een visie op anorexia nervosa als bestaanswijze te ontwikkelen en te laten zien wat een kwalitatieve benadering oplevert voor ons begrip van anorexia nervosa. Ze houdt een pleidooi om meer aandacht te schenken aan de betekenis die vrouwen zelf aan hun anorexia nervosa geven, evenals aan de functie die het voor hen heeft. Op zich een loffelijk streven, want mogelijk kan de eigen beteke-

nis die ze geven aan hun eetgedrag helpen om te verklaren waarom ze er zo lang mee doorgaan, ondanks de enorme inspanningen die ze hiervoor moeten verrichten en de lichamelijke en psychische ongemakken die het extreme vermageren met zich mee brengt. Ook voor degenen die hulp willen bieden is de betekenis die mensen met anorexia nervosa hier zelf aan geven van belang, omdat ze hierdoor meer op de persoonlijke problematiek toegesneden hulp kunnen bieden.

Na de scherpe kritiek die Van Lenning geeft op de zogenaamde kwantitatieve onderzoeksbenadering die meer aandacht schenkt aan het onderzoeksinstrument dan aan het onderwerp van studie, wordt de lezer uiteraard zeer nieuwsgierig naar haar eigen kwalitatieve benadering. Ze geeft die vooral aan als een fenomenologische benadering, waarin het verhaal van de betrokkene centraal staat en waarin haar eigen betekenis prevaleert boven die van hulpverleners en onderzoekers. Van Lenning baseert haar benadering vooral op die van Freud en Lacan en hoopt het verhaal van mensen met anorexia nervosa te horen die nog niet geprototprofessionaliseerd zijn in het jargon van medici en geneesheren, zoals ze op diverse plaatsen in haar proefschrift aangeeft.

In het licht van de verwachtingen die bij de lezer gewekt worden is het verslag van de verhalen van de door Van Lenning benaderde vrouwen ronduit teleurstellend. Wanneer we kijken naar de tekstgedeeltes waarin vrouwen met anorexia nervosa zelf aan het woord zijn, blijkt dat dit slechts een klein gedeelte van het verslag vormt en de lezer vooral geconfronteerd wordt met de vragen, de presentatie, de samenvatting en interpretatie van de onderzoekster zelf.

Ook als we niet kijken naar de kwantiteit maar naar de kwaliteit van het verhaal dan is het resultaat zeer mager. Ik vraag me af waarom iemand die juist op zoek is naar het verhaal van vrouwen zelf die zo weinig mogelijk beïnvloed worden door vragen en interpretaties van anderen niet gebruik heeft gemaakt van de vele autobiografieën van anorectische vrouwen die er inmiddels in ruime mate zijn verschenen. Gezien de kritische opstelling ten aanzien van een mogelijke beïnvloeding van de antwoorden van de geïnterviewden door geschriften van wetenschappers en hulpverleners is Van Lenning wel heel onkritisch

ten aanzien van een mogelijke beïnvloeding van de geïnterviewden door haar eigen vragen.

Op basis van slechts acht interviews komt ze tot een 'indeling' in drie typen verhalen, namelijk 'het ziekteverhaal', 'het slanke-lijnverhaal' en het 'verzetsverhaal'. Van Lenning is van mening dat haar belangrijkste bevinding is dat er sprake is van een zekere differentie tussen mensen met anorexia nervosa. Iets wat voor hulpverleners en onderzoekers die vaak veel meer dan acht personen met anorexia nervosa gezien en gesproken hebben, uiteraard helemaal niet nieuw is. Bij de diversiteit aan verhalen die Van Lenning presenteert, vraag ik me serieus af of die niet te maken hebben met de fase waarin iemand verkeert. In principe is het namelijk goed denkbaar dat het verhaal bij iemand in de beginfase van anorexia nervosa gepresenteerd wordt als een slanke lijn verhaal, dat aanvankelijk als positief beleefd wordt, zodat ze hiermee doorgaat en bij voortzetting ervan een verzetsverhaal wordt, maar na verloop van tijd kan overgaan in een ziekteverhaal als zich ongewenste lichamelijke, psychische en sociale consequenties gaan voordoen. Bij het natrekken van het moment van ondervraging in de fase van de anorexia nervosa blijkt hiervoor, ondanks de summier informatie die hierover gegeven wordt, wel degelijk ondersteuning te vinden. Hierdoor komt de indeling in drie groepen uiteraard wel heel erg op losse schroeven te staan.

Niet alleen de indeling in drie groepen op basis van slechts een zeer beperkt aantal interviews acht ik kritiseerbaar, maar ook de wijze waarop de geïnterviewden geselecteerd zijn. Van Lenning beperkte zich bij selectie slechts tot de lichamelijke kenmerken van de anorexia nervosa zoals genoemd in de DSM-III-R en gaat ten onrechte voorbij aan de juist voor mensen met anorexia nervosa zo kenmerkende intense angst om dik te worden en het gegeven dat ze zich zelfs bij een laag gewicht te dik blijven voelen. Daardoor hanteert ze wel zeer ruime criteria voor anorexia nervosa en is het twijfelachtig of het allemaal om vrouwen gaat met anorexia nervosa, ondanks het gegeven dat ze zelf die betekenis wel geven. Juist bij iemand die aankondigt zeer bedacht te willen zijn op zogenaamde prototprofessionalisering door het jargon van medici en hulpverle-

ners, was een kritische houding ten aanzien van de eigen betekenisverlening door de geïnterviewden op zijn plaats geweest.

Greta Noordenbos

A.A. van der Hoeven-van Doornum, Effecten van leerlingbeelden en streefniveaus op schoolloopbanen. Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, Nijmegen, 1990.

Hoewel er in de sociale wetenschappen maar weinig verschijnselen bestudeerd worden die zo universeel en constant zijn als de samenhang tussen sociaal milieu en schoolsucces, blijkt de interpretatie van die samenhang steeds weer een complexe opgave. Er zijn verschillende verklaringen in omloop. De nativistische of genetische verklaring stelt dat vooral de aangeboren cognitieve competentie verantwoordelijk is voor verschillen in leerprestaties en dat het genetisch potentieel ongelijk is verdeeld over sociale klassen. Aan de andere kant van het continuüm zijn er de theorieën die de samenhang tussen herkomst en schoolsucces verklaren uit de maatschappelijke functie van het onderwijs als schakel in het proces van bestending, reproductie, van maatschappelijke ongelijkheid.

Reproductietheorieën hebben vaak een nogal globaal 'macrosociologisch' karakter en de implicatie van veel van deze theorieën is dat er een soort komplot bestaat, waar onder andere leerkrachten al of niet bewust deel van uitmaken, met het doel leerlingen uit de lagere sociale klassen op hun maatschappelijke plaats te houden. Er bestaat echter weinig inzicht in hoe nu precies op de school, in de klas, in didactische interacties tussen leerling en leerkracht, die ongelijkheidsreproductie haar beslag krijgt. In het onderwijs worden meer en meer gestandaardiseerde en genormeerde toetsen gebruikt om de vorderingen van leerlingen te bepalen. Als het goed is, is het advies van de onderwijzer voor vervolgonderwijs tegenwoordig hoofdzakelijk op die objectief vastgestelde kennis en kunde van de leerling gebaseerd, niet op de portemonnee van de ouders. Toch blijkt de samenhang van schoolsucces en milieu de afgelopen decennia maar

weinig kleiner geworden te zijn, wat vraagt om opheldering.

De uitkomsten van het promotieonderzoek van Van der Hoeven-van Doornum op 53 basisscholen in het zuiden en oosten van het land onderstrepen het laatste opnieuw. Tussen het sociaal milieu (SES) en het advies van de onderwijzer voor vervolgonderwijs blijkt in dit onderzoek wederom een tamelijk sterke samenhang te bestaan ($r=0,50$) die bovendien maar in beperkte mate verklaard blijkt te kunnen worden door de intelligentie, de schoolprestaties en de Cito-toetscores. Er resteert een direct, gestandaardiseerd effect van SES op het advies van 0,19, meer dan de helft van het totale milieu-effect en zo'n 5% van de totale verklaarde variantie in het advies. Kennelijk vervult de school nog steeds een dubieuze rol in de reproductie van maatschappelijke ongelijkheid.

Eén van de mechanismen die hieraan ten grondslag zou kunnen liggen betreft de 'verborgen differentiatie' die in het onderwijs zou bestaan en dat is het theoretische thema van de studie van Van der Hoeven-van Doornum. Verborgen differentiatie houdt in dat onderwijzers in de prestaties die zij van leerlingen verwachten, in het niveau waarop zij leerlingen aanspreken en in de didactische feedback die zij geven, verschil maken naar milieu. Dat zou de leerprestaties van deze kinderen negatief beïnvloeden en leiden tot lagere adviezen voor vervolgonderwijs. De vraag die Van der Hoeven-van Doornum zich in haar onderzoek stelt is of het resterende directe effect van SES op het advies verklaard kan worden uit het beeld van de prestatiegeschiktheid van de leerling dat de leerkrachten er op nahouden en de daaraan verbonden streefdoelen en verwachtingen.

Het antwoord op deze vraag luidt bevestigend. Onderwijzers menen dat leerlingen uit de hogere maatschappelijke lagen uit gezinnen komen met een educatiever en onderwijsondersteunender klimaat, ze beoordelen deze leerlingen mede daarom als prestatiegeschikter en adviseren, bij gelijke intelligentie en gelijke prestaties op schoolvorderingentoetsen, een hoger type van vervolgonderwijs dan aan leerlingen uit de lagere maatschappelijke klassen. De onderwijzers in het onderzoek zijn overigens zeker niet volsla-

gen irrationeel en bevooroordeeld. Hun oordeel over de prestatiegeschiktheid blijkt namelijk verreweg het sterkst verklaard te worden door de intelligentie en de schoolprestaties van de leerlingen.

Wat de nagestreefde cognitieve doelen betreft zijn de bevindingen gecompliceerder en daarmee wordt een deel van het theoretisch verklaringkader weerlegd. De prestatiegeschiktheid en de intelligentie beïnvloeden de cognitieve streefniveaus positief, althans in het laatste leerjaar van de onderzochte scholen, maar de nagestreefde cognitieve prestaties zelf hebben geen noemenswaardige invloed op het advies, noch op de leerprestaties en Cito-toetscores. Er is dus sprake van milieuspecifieke advisering en van verschillende doelen en prestatie-eisen al naar gelang het beeld dat de leerkracht heeft van de leerling, maar dat heeft geen invloed op het schoolsucces.

Het onderzoek van Van der Hoeven-van Doornum is opgezet en uitgevoerd in de periode dat de theorie van de effectieve school in Nederland aan invloed won. De laatste reeks onderzoeksvragen die met behulp van multilevel-regressieanalyses worden beantwoord, komt hieruit voort. Als er statistisch gecontroleerd wordt voor verschillen in instroom en individuele leerlingkenmerken blijken er verschillen te bestaan tussen scholen in effectiviteit (er werden geen verschillen in 'differentiële effectiviteit naar sociaal milieu' ofwel in 'compenserend vermogen' gevonden). Deze verschillen blijken echter voor een belangrijk deel samen te hangen met niet-manipuleerbare 'structurele' schoolkenmerken, zoals de sociale samenstelling van de leerlingenpopulatie en de denominatie van de school.

Van de manipuleerbare geachte 'proceskenmerken' van de scholen, blijken de innovatiegerichtheid van de school, de sterkte van het leiderschap van de directeur en de consensus binnen het docententeam de effectiviteit van de scholen te beïnvloeden. De richting van de effecten blijkt echter niet in alle gevallen conform de theorie van de effectieve school. Sterke controle door de schoolleider bijvoorbeeld heeft een *negatief* effect op prestaties en adviezen en hetzelfde geldt voor een hoge mate van teamconsensus. Opmer-

kelijk is dat proceskenmerken op het niveau van de leerkrachten geen verklaring vormen voor verschillen in schooleffectiviteit. Het maakt, althans volgens de resultaten van Van der Hoeven-van Doornum, niet uit of een leerkracht leerlinggericht dan wel leerstofgericht werkt en evenmin lijkt het van belang of een leerkracht differentiatievormen hanteert in het onderwijs.

Het belangrijkste resultaat van het school-effectenonderzoek is, aldus de onderzoekster, dat het geanticipeerde type vervolgonderwijs (een variabele op individueel niveau!) het sterkste effect heeft op de prestaties en de uiteindelijke adviezen in het laatste jaar van de basisschool als de effecten van intelligentie, beginprestaties en milieu constant worden gehouden; de verschillen tussen scholen in effectiviteit worden het beste verklaard door de verwachtingen die leerkrachten ten aanzien van individuele leerlingen hebben. Dit gegeven komt uiteraard overeen met de uitkomsten van de analyses op individueel niveau, waar ook bleek dat het verwachte vervolgonderwijs de sterkste predictor was van het uiteindelijke advies. De vraag is eigenlijk wat nu precies is aangetoond.

Er bestaat al in groep 7 (en waarschijnlijk nog eerder) een beeld over de prestatiegeschiktheid van de leerling en dat beïnvloedt in sterke mate de verwachtingen die leerkrachten ten aanzien van deze leerling hebben. *Verskillende* leerkrachten blijken onderling sterk overeen te stemmen in hun oordelen over de prestatiegeschiktheid van een leerling ($r = 0,75$) en blijken om die reden ook sterk overeen te stemmen in hun verwachtingen over het vervolgonderwijs ($r = 0,84$). Hoewel de oordelen van leerkrachten niet helemaal onafhankelijk zullen zijn, omdat ze met elkaar over leerlingen praten, is de overeenstemming toch opmerkelijk groot en lijken de oordelen om die reden gebaseerd te zijn op min of meer objectieve kenmerken van de leerlingen, niet op vooroordelen over het sociaal milieu.

Er reesteert echter zoals gesteld een milieu-effect. De vraag is of dit wijst op discriminerende vooroordelen, zoals in het kader van een komplottheorie zou kunnen worden verondersteld, of op het feit dat niet alle leerlingkenmerken die voor het oordeel over de prestatiegeschiktheid relevant zijn, in dit onderzoek zijn geoperationa-

liseerd. In dit verband moet vooral gedacht worden aan motivationele en sociaal-emotionele kenmerken die evenals intelligentie en schoolprestaties met het sociaal milieu zijn gecorreleerd en eveneens relevant zijn voor leerkrachtverwachtingen en uiteindelijke advisering. Helemaal zijn dit soort variabelen niet in het onderzoek opgenomen.

Van der Hoeven-van Doornum verdient lof voor de gedegen werkwijze bij het analyseren en interpreteren van de grote hoeveelheid data. De verantwoorde wijze waarop de auteur uit de vele deelanalyses inzichtelijke algemene conclusies weet af te leiden is bewonderenswaardig. Overigens is het boek door de complexiteit van de analyses moeilijk leesbaar en tamelijk ontoegankelijk geworden. Theoretisch stelt het onderzoek enigszins teleur, vooral omdat het idee van de verborgen differentiatie niet voldoende sterk is geoperationaliseerd (vragenlijsten in plaats van lesobservaties). Verdere opheldering over het mechanisme van de ongelijkheidsreproductie op school blijft vooralsnog uit.

P.P.M. Leseman

M. van Hemert, Achtergronden van kerkelijk gedrag. Een onderzoek in zeven rooms-katholieke parochies. KASKI, Den Haag, 1991, 192 p.

In deze dissertatie van KASKI-medewerker Van Hemert gaat het om de verklaring van kerkelijk gedrag, een onderwerp dat in het licht van de voortgaande ontkerkelijking en secularisering van de moderne samenleving minder aandacht krijgt van godsdienstsociologen. In die zin past het onderzoek van Van Hemert in de traditie van de kerkelijke sociologie (of 'kerksociologie'), die de laatste jaren wat uit het zicht is geraakt onder invloed van de theoretisch bredere godsdienstsociologie ook wel 'sociologie van de religie' genoemd. Volgens Van Hemert gaan de huidige godsdienstsociologen zelfs met een zeker *dédain* voorbij aan het onderwerp kerkelijk gedrag (p. 20).

Is al jarenlang de onkerkelijkheid een thema van onderzoek, het lijkt er nu op dat de kerkelijke participatie 'verklaring' behoeft. Wat bepaalt het

behoud van de kerkelijke binding in een cultuur van kerkverlating en kerkelijke distantie? Het gaat Van Hemert om de achtergronden van kerkelijke gedragspatronen, die mogelijk samenhangen met andere gegevens zoals overtuigingen, houdingen en gedragingen op allerlei niet-religieuze terreinen, op economisch, sociaal, politiek en cultureel gebied. Kerkelijk gedrag, met name gemeten aan kerkgang, is nog steeds een kwantitatief relevant verschijnsel. Van de circa acht miljoen kerkliden in ons land gingen er in 1985 nog circa 2,65 miljoen wekelijks naar een kerk. Ook kwalitatief is kerkelijk gedrag van belang: kerkse mensen zijn actief op terreinen als politieke en maatschappelijke participatie. Hun maatschappelijke oriëntatie en hun morele visies zijn over het algemeen conservatief (p. 16-17).

Kerkgang heeft op tal van terreinen een duidelijk voorspellende waarde. In dit onderzoek staat kerkbetrokkenheid in de betekenis van kerkelijk gedrag (met name kerkgang) centraal. De data zijn afkomstig van een onderzoek uit 1983 naar het functioneren van parochies, dat in opdracht van de Nederlandse Bisschoppen Conferentie door het KASKI werd uitgevoerd. Zeven rooms-katholieke parochies zijn in dit onderzoek betrokken. Een aselectie steekproef zorgde voor 852 respondenten uit deze parochies en zij leveren een relatief representatief beeld op van de Nederlandse rooms-katholieken.

Het gaat dus om de secundaire analyse van bestaand onderzoeksmateriaal. De onderzoeksgegevens zijn derhalve nogal gedateerd, maar volgens de onderzoeker wel degelijk sociologisch relevant en actueel. Te vaak gaat mijns inziens de onderzoeker in het defensief om de relevantie van zijn onderzoek aan te tonen. Ook hij zou zich dienen te realiseren dat het kerksociologisch onderzoek onderhevig is aan de maatschappelijke trends die ook de wetenschap (en de godsdienstsociologie) in hoge mate bepalen en zelfs domineren. Kerkelijk gedrag staat niet langer in de schijnwerpers nu de kerken veel van hun maatschappelijke invloed hebben verloren en andere maatschappelijke verschijnselen (vrouwenemancipatie, criminaliteit, etnische minderheden, zingevingsvraagstukken) om meer aandacht vragen.

Van Hemert poogt de variatie in kerkelijk gedrag te verklaren. Een groot aantal theorieën

passeren de revue om tot een theoretisch model te komen. Twee relevante theorieën, de culturele 'doctrinal belief theory' en de structurele lokalismetheorie worden nader bekeken en gecombineerd met een benadering via sociale kenmerken. De 'doctrinal belief theory' geeft het belang aan van religieuze opvattingen (gemeten als het hebben van een transcendent christelijk bewustzijn) en van het hebben van een kerkvisie op parochie en kerk. 'Inderdaad blijken religieuze overtuigingen in vergelijking met de meeste gedragsmatige en positionele antecedenten verreweg de belangrijkste invloed uit te oefenen op de intensiteit van het kerkelijk gedrag. Hoe sterker die overtuigingen, des te groter de kerkelijke participatie' (p. 130). Maar niet alleen de christelijke levensbeschouwing blijkt van belang, maar met name de directe invloed die de visie op kerk en parochie uitoefent. 'Naarmate de onderzochte katholieken hun kerk sterker als zingevende instantie definiëren en naarmate zij grotere nadruk leggen op de taak van de parochie voor de geloofsoverdracht en de sacramentele heilsmiddelen, in die mate neemt ook de kerkelijke deelname toe' (p. 130).

Naast de ideële invloeden op het kerkelijk gedrag, wordt met de lokalismetheorie gekeken naar de sociale invloeden op het kerkelijk gedrag. Lokalisten staan tegenover kosmopolieten; zij variëren in de mate waarin zij georiënteerd zijn op hun naaste woonomgeving. Echter lokalisme als gedragsvariabele blijkt in Nederland van ondergeschikte betekenis te zijn. Het ingebed zijn in primaire netwerken eveneens. Voorts blijkt van de sociale kenmerken alleen de factor leeftijd van belang; jongeren vertonen steeds minder kerkelijk gedrag.

Concluderend stelt Van Hemert dan ook, dat 'de dynamiek van religieuze en kerkelijke betrokkenheid vooral ligt op cultureel, geestelijk niveau' (p. 135). Niet langer bepalen sociaal-structurele, maar voornamelijk ideële factoren het kerkelijk gedrag. De lokalismetheorie (van de Amerikaan Roof) gaat nauwelijks op. We kunnen deze theorie in feite uit de godsdienstsociologische verklaringsmodellen schrappen. Van Hemert is zich ervan bewust, dat ook zijn verklaringmodel partieel is en uitbreiding behoeft. Met name de godsdienstige socialisatie-

factor (de primaire groep, het gezin in de functie van socialisator) is buiten beschouwing gebleven en die factor blijkt volgens andere onderzoekers zeer relevant te zijn.

Tot slot gaat Van Hemert in op de praktische betekenis van dit onderzoek naar de achtergronden van kerkelijk gedrag. Hij vraagt zich af hoe de kerkelijke deelname (participatie) bevorderd zou kunnen worden en welke strategie het pastoraal beleid zou moeten of kunnen volgen (p. 138). Het antwoord wordt gevonden bij de religieuze dimensie. Beleidsstrategieën dienen daarbij aan te sluiten. Stellingenwijs werkt Van Hemert in dit verband de volgende punten uit:

1. De sociale strategie van de kerk heeft geen invloed op de kerkelijke participatie (sociaal engagement maakt katholieken niet kerkser).
2. Democratische structuren in kerk en parochie hebben geen invloed op de kerkelijke participatie (dat geldt zowel voor conservatieve als progressieve katholieken).
3. Van primair belang zijn religieuze strategieën, die aansluiten bij religieuze overtuigingen als kerkelijk gedrag. Christelijk geloof en visie op kerk en parochie zijn daarbij de centrale thema's.
4. Een speciale strategie ten aanzien van de jongeren kan niet gemist worden (kerk en parochie moeten ergens over gaan dat ook jongeren als relevant voor hun leven ervaren).
5. Bij het ontwikkelen en hanteren van religieuze strategieën zal de kerk op eigen krachten moeten varen, nu de maatschappelijke steun op alle fronten is weggefallen.

Deze beleidssuggesties laten weinig ruimte voor nuances. Van Hemert toont zich in deze studie en met name hier een krachtige pleitbezorger van de relevantie van het kerkelijk leven en de traditionele christelijke kerkelijkheid. Kerk en parochie (kerkelijke gemeente) zijn voor hem belangrijke entiteiten. 'Wie in de kerk niets vindt, heeft daarin ook niets te zoeken' (p. 141). Kennelijk gaan de groeiende ontkerkelijking en de kerkverlating hem aan het hart zonder zich af te vragen welke factor de kerk zelf speelt in deze processen. Of is Van Hemert socioloog genoeg om aan te nemen dat de kerk in dezen slechts de speelbal is geworden van bredere sociaal-structurele processen in de samenleving? In het laatste

geval kunnen we alleen maar afwachten hoe de gesecculariseerde samenleving zich verder ontwikkelt en welke ruimte zij uiteindelijk aan de kerk biedt om te overleven. In dat geval zit er niets anders op dan de samenleving met rigoureuze missionaire middelen te herkerstenen en te herkerkelijken. Maar daarop zitten in onkerkelijk Nederland maar erg weinig mensen te wachten, vrees ik. Kerk en samenleving zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, maar hun onderlinge relatie is zeer variabel. We worden niet langer in een kerk geboren, maar kiezen als mondige mensen al dan niet voor een kerk. En deze keuze blijkt voor veel Nederlanders uit te pakken in de richting van onkerkelijkheid. Afgezien van de interessante vraag of en zo ja dit gevolgen heeft voor de godsdienst(igheid) in de toekomst.

Henri W.A. Hilhorst

Th. Schepens, Kerk in Nederland. Een landelijk onderzoek naar kerkbetrokkenheid en kerkverlating. Tilburg, Tilburg University Press, 1991, 88 p.

Kerk in Nederland geeft een beeld van de stand van zaken met betrekking tot (on)kerkelijkheid in ons land. De onkerkelijkheid neemt al decennia toe, alhoewel een NIPO-enquête uit 1990 meldde, dat de buitenkerkelijkheid sterk daalde. Kennelijk omvat de zogenoemde kerkelijke mobiliteit, dat wil zeggen de individuele veranderingen in kerkbetrokkenheid, een complexer proces dan het al dan niet tot een kerkgenootschap (willen) behoren.

Bij kerkelijke mobiliteit denken we allereerst aan kerkverlating, maar ook de overgang van de ene naar de andere kerk en ook de toetreding (van onkerkelijk opgegroeiden) tot een kerkgenootschap hoort daarbij. De kerkverlating krijgt de laatste jaren nogal wat aandacht; met name de drie grootste kerkgenootschappen in ons land: Nederlands hervormd, rooms-katholiek en gereformeerd, hebben hieronder te lijden. Maar over toetreding en herkerkelijking is eigenlijk weinig bekend. De compacte publikatie van Schepens brengt hierin verandering. De Tilburgse godsdienstsocioloog komt met een boek waarin voor

het eerst in twintig jaar een godsdienstsocioloog aandacht besteedt aan de drie genoemde aspecten van kerkelijke mobiliteit: kerkverlating, verandering van kerk (door hem met het lelijke 'switching' aangeduid), toetreding of herkerkelijking. Er wordt niet alleen inzicht gegeven in de omvang en de richting van de kerkelijke mobiliteit, maar ook in de factoren die daarop van invloed zijn. Met name de betekenis van de opvoeding en van de partner(keuze) wordt belicht.

Het onderzoek van Schepens bestaat uit een zogenoemde secundaire analyse, een heranalyse van bestaande onderzoekgegevens uit 1985 met betrekking tot de mobiliteit op de arbeidsmarkt. Omdat in deze representatieve landelijke steekproef ook een aantal vragen waren opgenomen over kerkelijke gezindte en kerkelijke participatie, leek het zinvol een heranalyse uit te voeren vanuit een godsdienstsociologisch perspectief. De onderzoeker voert de heranalyse goed uit, alhoewel men moet bedenken dat ook de secundaire analyse zijn beperkingen kent: de onderzoeker moet het doen met de vragen die reeds eerder zijn gesteld.

Na de verantwoording en probleemstelling van het onderzoek (H.1) volgen inhoudelijke hoofdstukken over kerkelijkheid en onkerkelijkheid (H.2), kerkelijke mobiliteit (H.3), kerkelijke participatie (H.4) en wordt de studie afgesloten met een samenvatting en conclusies (H.5). De onkerkelijkheid in Nederland neemt nog steeds toe; de aanhang van de kerken in ons land neemt systematisch af. De individuele kerkelijke mobiliteit laat (in 1985) het volgende beeld zien: van de respondenten (een herwogen steekproef van 4220 personen) is in totaal 22,6% in kerkelijk opzicht veranderd. Het grootste deel ervan bestaat uit kerkverlaters: 15,7%. Toetreders (3,1%) en veranderaars van kerk (3,8%) vormen slechts een kleine groep.

Schepens concludeert, dat de ontkerkelijking bij de huidige ontwikkelingen voorlopig zal doorgaan, maar zich zal stabiliseren bij 30 à 40% kerkelijkheid en 60 à 70% onkerkelijkheid (p. 65). De kerken in ons land zullen dus niet verdwijnen, zoals nogal eens wordt gedacht.

Voorts verschillen kerkverlating, kerkttoetreding en verandering van kerk per kerkgenootschap, maar nagenoeg alle gevestigde kerkge-

nootschappen lijden verlies. Daarbij varieert ook de kerkelijke participatie per kerkgenootschap sterk, gemeten naar kerkbezoek. De gereformeerden kennen het hoogste kerkbezoek, maar ook hierin komt de laatste jaren versneld verandering.

Een poging tot verklaring van al deze kerkelijke mobiliteitsveranderingen wordt lastiger, mede omdat het een secundaire analyse betreft. De kerkelijke betrokkenheid is het laagst onder jongeren uit de zogenaamde jaren zestig generatie en onder hoogopgeleiden, categorieën die betrokken zijn geweest bij snelle veranderingsprocessen in de samenleving. Verschillen tussen mannen en vrouwen terzake zijn gering. De geschiedkundig te verklaren regionale verschillen zijn in kerkbetrokkenheid daarentegen opvallend. Verklarende factoren voor kerkelijke mobiliteit en kerkbetrokkenheid lijken in ieder geval aanwezig te zijn in het sociale netwerk waarvan respondent en partner deel uitmaken. Ook het ouderlijk milieu is en blijft van invloed op de kerkelijke betrokkenheid, met name door godsdienstige socialisatie.

Al met al staan de kerken in Nederland er niet goed voor. Kerkelijk en pastoraal beleid terzake (kunnen de kerken iets doen aan hun benarde situatie?) blijft vaak een goedbedoeld werken in de marge, omdat de veranderingen in de betekenis en plaats van godsdienst en kerk in de hedendaagse samenleving uiteindelijk door structureel-maatschappelijke factoren en processen worden beheerst. Wat deze veranderingen voor de gevestigde kerken betekenen, dat laat Schepens duidelijk zien. *Kerk in Nederland* concentreert zich sterk op de kerkelijke godsdienst(-igheid) en dan nog met name op slechts enkele aspecten daarvan. In die zin is het een beperkte studie. Godsdienstsociologen zijn zich er inmiddels van bewust, dat de godsdienstigheid van de Nederlander zich niet langer uitsluitend manifesteert in kerkelijke godsdienstigheid. Ook daarmee zullen de gevestigde kerken terdege rekening dienen te houden. De levensbeschouwelijke markt in ons land is niet langer voorgegeven, maar divers, multi-cultureel en vooral difuus. Wat dat oplevert voor de toekomst van de

godsdienst en de godsdienstigheid staat nog alteminst vast.

Henri W.A. Hilhorst

L.G.M. Spruit, Religie en abortus. Interactiemodellen ter verklaring van de houding tegenover abortus. ITS/KASKI, Nijmegen/Den Haag, 1991, 233 p.

In deze dissertatie van KASKI-medewerker Spruit gaat het om de centrale vraag betreffende de relatie tussen de traditionele christelijk godsdienst en de houding tegenover abortus provocatus bij de Nederlandse bevolking halverwege de jaren tachtig. Doel van deze studie is de verheldering van deze relatie tussen religie en abortus om een bijdrage te kunnen leveren aan een meer algemeen inzicht in het functioneren van de traditionele religie in de moderne samenlevingen. Welke rol speelt de godsdienst als culturele factor in de samenleving? Empirisch onderzoek toont dat diverse factoren (variabelen) van invloed kunnen zijn op de relatie religie – abortus.

De vraagstelling (p. 26-27) is tweeledig.

1. Welke sociale en culturele factoren beïnvloeden de houding tegenover abortus en hoe past de christelijke religie in dat beïnvloedingsproces?
2. Van welke sociale en culturele condities is de verklaring van de houding tegenover abortus afhankelijk en hoe beïnvloeden deze condities de werkzaamheid van de christelijke levensbeschouwing?

Met behulp van een vooraf opgesteld theoretisch verklaringsmodel worden een aantal verwachtingen uitgesproken door de onderzoeker en deze worden vervolgens aan het beschikbare onderzoeksmateriaal getoetst. Dit onderzoeksmateriaal bestaat uit reeds bestaande onderzoeksgegevens uit het zogenoemde Nijmeegse SOCON-onderzoek uit 1985 van Felling, Peters en Schreuder. Spruit voert een secundaire analyse uit op dit materiaal met de beperkingen die de heranalyse eigen zijn: zo is daardoor de operationalisering van enkele gebruikte concepten niet optimaal. De afhankelijke variabele van dit onderzoek bestaat in feite uit twee SOCON-onderzoeksvragen met betrekking tot de houding te

genover abortus, luidend:

1. Zijn er volgens u omstandigheden, waaronder abortus (dit is het opzettelijk onderbreken van de zwangerschap) moet worden toegestaan?

2. Moet het volgens u mogelijk zijn dat een vrouw zonder meer abortus kan laten uitvoeren als zij dat wenst? (p. 36).

Op basis van de houding tegenover abortus kunnen drie groepen worden onderscheiden: liberalen (38,3%), restrictieven (52,4%) en conservatieven (9,2%). Naar aanleiding van deze drie stellingnamen ten aanzien van abortus is een schaal geconstrueerd die als meetinstrument voor de afwijzing van abortus kan dienen. In exploratieve analyses wordt vervolgens nagegaan met welke andere gegevens de afwijzing van abortus samenhangt. Het gaat er nu om de diverse houdingen tegenover abortus te verklaren aan de hand van het theoretische verklaringsmodel (p. 80), waarin al de relevant geachte variabelen zijn opgenomen. Bepalende factoren in dit model zijn opleiding, leeftijd, lokalisme, autoritarisme en christelijke levensbeschouwing. Het theoretische verklaringsmodel wordt nu empirisch getoetst aan de hand van hoogstaande methodisch-technische bewerkingen van deze data, waar alleen ingewijde onderzoekers het spoor niet bijster raken. Ook de grote hoeveelheid schalen en tabellen zijn voor de gemiddelde geïnteresseerde lezer niet gemakkelijk te lezen, laat staan te interpreteren. Het lijkt soms op een ingenieus bedacht gegoochel met cijfers en technieken, waaruit allerlei interactiepatronen tussen de variabelen zichtbaar worden.

Spruit kan na al deze ingewikkelde analyses concluderen, dat verreweg de belangrijkste factoren die de afwijzing van abortus bepalen 'de christelijke levensbeschouwing' en 'het respect voor het leven' zijn (p. 159). 'Samenvattend concluderen wij dat vooral de traditionele christelijke religie en het pro-life motief dat sterk religieus van aard is de houding tegenover abortus bepalen. De andere factoren en motieven spelen slechts een zeer ondergeschikte rol' (p. 176). De religieuze factor krijgt daardoor een zwaar gewicht in de verklaring van de abortushouding. 'Anders dan de liberalisering rond abortus (in ons land) doet verwachten is de invloed van de traditionele christelijke religie op

de abortushouding aanmerkelijk. Abortus wordt in het Nederland van 1985 eerst en vooral beoordeeld op grond van de betekenis die de religie eraan toekent' (p. 180). Men kan zich afvragen of dat gezien de voortgaande modernisering en secularisering van de samenleving anno 1992 nog zo sterk geldt. Bovendien nemen de aanhangers van de traditioneel christelijke godsdienst in aantal sterk af.

Spruit ziet uiteindelijk de ontstane kloof groter worden tussen de moderniteit van de samenleving en de traditionaliteit van de godsdienstige instellingen, vooral waar het de (rooms-katholieke) kerkelijke leerstellingen met betrekking tot abortus betreft. Van belang is ook de constatering, dat de 'religieuze factor' niet alleen directe maar tevens indirecte invloed op de abortushoudingen in de samenleving uitoefent. Ook de onkerkelijken en autonoom-subjectieve beslissers laten hun houding nog (steeds) bepalen door godsdienstige inzichten die kennelijk diep verankerd liggen in onze gesecculariseerde cultuur, met name waar het zaken van leven en dood betreft.

Henri W.A. Hilhorst

Ronald S. Batenburg, Automatisering in bedrijf. Een empirisch onderzoek naar de effecten van automatisering op de functiestructuur van bedrijven. Thesis Publishers, Amsterdam, 1991.

Wie zich verdiept in het reeds lang lopende debat omtrent de sociale gevolgen van technologische ontwikkelingen, constateert dat dit debat nog lang niet is uitgewoed. Dit technologiedebat, dat bijvoorbeeld binnen de arbeids- en organisatiesociologie wordt gevoerd, heeft een overvloed aan tegenstrijdige theorieën, interpretaties en empirische resultaten opgeleverd. Zo leidt het vele kleinschalige case-studie onderzoek naar veranderingen in functies als gevolg van automatisering, tot tegenstrijdige conclusies (regreatie, degradatie en polarisatie).

Dit empirische tegenspraakprobleem en de te rechte constatering dat functieveranderingen wel, maar functiestructuurveranderingen veel minder frequent worden onderzocht, hebben Ba-

tenburg geïnspireerd tot zijn promotie-onderzoek. In zijn onderzoek poogt Batenburg een tweetal onderzoeksvragen te beantwoorden: namelijk '1. In welke mate komen welke functiestructuurveranderingen bij geautomatiseerde bedrijven voor? en 2. Hoe kan worden verklaard waarom bepaalde functiestructuurveranderingen meer in bepaalde geautomatiseerde bedrijven voorkomen dan in anderen?' (p. 2)

Aangezien in de literatuur nog weinig hypothesen bestaan hoe door automatisering functiestructuren van bedrijven veranderen stelt Batenburg eerst een theoretisch model op. In overeenstemming met de 'rational choice'-theorie wordt uitgegaan van doelgerichte managers die door middel van automatisering hogere efficiency en bedrijfscontinuïteit willen bereiken. Daartoe kunnen zij functieveranderingen als functie regradatie, -degradatie, -creatie en -verval als instrumenten hanteren. De keuze uit deze instrumenten wordt volgens het model door verschillende omstandigheden beïnvloed: de kenmerken van de automatiseringsapparatuur, de marktomstandigheden en de onderhandelingen met andere actoren, zoals gebruikers, deskundigen en ondernemingsraadsleden.

Uit dit theoretische model worden hypothesen afgeleid die onder bepaalde omstandigheden een bepaald type functieverandering voorspellen. Batenburg gaat ervan uit dat de determinanten van functieveranderingen ook de verklarende factoren zijn 'voor de kans dat bepaalde functiestructuurveranderingen plaatsvinden' (p. 27). Met behulp van enkele aggregatieregels worden hypothesen geformuleerd omtrent de kans dat het gemiddelde functieniveau van een bedrijf verandert en de kans dat de functiestructuur polariseert. De aannames die hierbij worden gehanteerd zijn overigens voor discussie vatbaar.

Op basis van een tweetal datasets worden de hypothesen getoetst. Het eerste - secundaire - databestand bevat gegevens van 491 geautomatiseerde, schriftelijk geënquêteerde Limburgse bedrijven die representatief zijn voor de groep geautomatiseerde Nederlandse bedrijven. Vanwege enkele bezwaren die aan deze data kleven heeft Batenburg besloten om aanvullend onderzoek te doen in 27 bedrijven, waarin 62 automa-

tiseringsgevallen intensief nader zijn onderzocht.

Uit beide datasets blijkt dat in bedrijven die automatiseren in de meeste gevallen geen functieveranderingen (52% in de secundaire en 36% in de interne data) optreden. Vervolgens is functiegradatie de meest voorkomende functieaanpassing (respectievelijk 29% en 53%). Functiecreatie en functieverval komen aanzienlijk minder voor. Functiedegradatie, dat alleen in het intern verzamelde materiaal kon worden gemeten, komt bijna niet voor. Het netto resultaat van deze functieveranderingen is in 41% van de secundair onderzochte bedrijven en 48% van de intern onderzochte automatiseringsgevallen, een stijging (regradatie) van het gemiddelde functieniveau. In de overige gevallen blijven de functiestructuren meestal ongewijzigd (respectievelijk 52% en 36%). Polariseratie van de functiestructuur komt relatief gezien minder voor (respectievelijk 38% en 20%). Met deze vaststellingen is de eerste onderzoeksvraag beantwoord.

Voor de beantwoording van de tweede onderzoeksvraag worden de uit het theoretisch model afgeleide hypothesen getoetst door middel van een bivariate en een multivariate analyse. Zowel de bivariate als de multivariate analyse ondersteunen de verwachtingen omtrent de kenmerken van automatiseringsapparatuur. Zij leveren een significante bijdrage aan de verklaring van functiestructuurveranderingen als regradatie en polarisatie. Dat geldt ook voor de onderhandelingsfactoren. De analyse laat zien dat de functiestructuur eerder regradeert en polariseert als gebruikers, deskundigen en ondernemingsraadsleden bij de besluitvorming omtrent automatisering worden betrokken. De marktomstandigheden en de onderzochte interactietermen leveren, in tegenstelling tot de verwachtingen, geen significante bijdrage aan de verklaringskracht van het opgestelde model.

Dit helder geschreven boek is alleen al vanwege het opgestelde theoretische model een belangrijke bijdrage aan het arbeids- en organisatiesociologisch debat. Natuurlijk is dit model te bekritisieren, belangrijker is echter dat door beperkte randvoorwaarden deze getalenteerde onderzoeker niet de mogelijkheden zijn geboden voor een grootschaliger en meer complete empi-

rische toetsing. In dit verband verwijst ik naar de operationaliseringsproblemen en noodzakelijke aannames die de onderzoeker in hoofdstuk 6 zelf naar voren brengt. Een punt van kritiek is verder de operationalisering van de cruciale variabele 'functieniveau'. Hierbij krijgt de dimensie 'complexiteit', vergeleken met die van 'autonomie', onevenredig veel aandacht. Het is de vraag in hoeverre dit de regradatietendens en de afwezigheid van degradatie in het onderzoeksmateriaal (mede) kan verklaren.

Het bovenstaande doet niets af aan het belang van deze studie. Zij ondersteunt de idee dat analyses van besluitvormingsprocessen rondom automatisering de sleutel zijn tot het begrijpen van organisatieveranderingsprocessen en handvatten bieden voor het bevorderen van de kwaliteit van arbeid in bedrijven.

M.C. de Witte

R. van Berkel en Th. Hindriks, Uitkeringsgerechtigden en vakbeweging (diss.). Utrecht, Van Arkel, 1991.

Uitgangspunt van de studie van Van Berkel en Hindriks is de belangwekkende constatering dat een niet onaanzienlijk deel van de leden van de vakbeweging uitkeringsgerechtigd is. Circa 20% van de leden van FNV-bonden ontvangt een uitkering. Bij het CNV gaat het zelfs om 25%. Reden dus om na te gaan hoe het met de belangenbehartiging van deze groep binnen de vakbeweging is gesteld.

Maar de auteurs beperken zich niet tot deze vraag. De ondertitel van hun boek luidt: 'Over de modernisering van het arbeidsbestel'. Elders merken ze op dat het vakbondswerk voor uitkeringsgerechtigden een 'kapstok' is om de modernisering van het arbeidsbestel te behandelen (p. VIII). Hun boek valt dan ook in twee delen uiteen. Ten eerste een 'theoretische studie' naar ontwikkelingen in het arbeidsbestel. Het tweede gedeelte betreft empirisch onderzoek naar de relaties tussen vakbeweging, uitkeringsgerechtigden en arbeidsbestel. Beide gedeeltes nemen ieder ongeveer een helft van het boek in beslag.

Het theoretische gedeelte bevat een analyse en

beoordeling van het huidige arbeidsbestel. De auteurs combineren daarbij een drietal theoretische invalshoeken: de structuratietheorie van Giddens, de methodologie van het 'exemplarisch handelingsonderzoek' en een aan Gorz ontleend 'gedifferentieerd arbeidsbegrip'.

De auteurs hanteren de theorie van Giddens als model om de relaties tussen uitkeringsgerechtigden, vakbeweging en arbeidsbestel te analyseren. De methodologie van het 'exemplarisch handelingsonderzoek' wordt door hen beschouwd als het empirisch complement van de structuratietheoretische benadering. Deze methode heeft emancipatorische doelstellingen: 'vanuit een geëxpliciteerde maatschappijtheorie' dienen 'maatschappelijke veranderingen' te weeg te worden gebracht. Het onderzoek zelf zou daarbij moeten bijdragen aan 'bewustwording, emancipatie en democratisering' (p. 32). Het theoretische gedeelte moet derhalve gezien worden als een poging de normatief-ideologische positie van de auteurs met betrekking tot het arbeidsbestel en de gewenste richting van verandering te verantwoorden. De methode impliceert dat het empirisch onderzoek er vooral op gericht is na te gaan of het vakbondsbeleid en de ideeën onder de uitkeringsgerechtigden overeenkomen met het door de auteurs nagestreefde programma.

Over het arbeidsbestel hebben de auteurs een duidelijke opvatting. Het is vooral een 'baanstelsel' waarin de betaalde arbeid centraal staat. Door processen als individualisering en de grote omvang van het aantal uitkeringsgerechtigden is dit systeem in crisis. Een geleidelijke hervorming is niet afdoende. Een transformatie van het stelsel is vereist. Basis van deze transformatie zou moeten zijn de introductie van een breed arbeidsbegrip, 'vergroting van de tijdssoevereiniteit' en invoering van het basisinkomen. De inspiratie voor dit programma vinden de auteurs in het werk van de Franse neo-marxist Gorz, die de arbeidersklasse vaarwel heeft gezegd en als nieuw subject van maatschappelijke verandering van nieuwe sociale bewegingen heeft ontdekt.

Het empirische gedeelte van het boek is gebaseerd op een flink aantal half-gestructureerde interviews en gesprekken met uitkeringsgerechtigden en vakbondsvetegenwoordigers in de regio

Utrecht. Het bevat drie onderdelen. Het eerste betreft een analyse van het formele beleid van de FNV met betrekking tot het arbeidsbestel, alsmede de vakbondspraktijk in de uitvoeringsorganisaties van sociale zekerheid en arbeidsvoorziening (Hoofdstuk 6). Ten tweede zijn de opvattingen onderzocht van uitkeringsgerechtigden die actief zijn in de FNV ofwel in belangenorganisaties voor uitkeringsgerechtigden buiten de FNV (Hoofdstuk 7). Het derde en laatste empirische deelonderzoek betrof het uitkeringsgerechtigdenwerk van de FNV (Hoofdstuk 8).

Het empirische gedeelte levert interessant materiaal op waaruit de sterke verstrengeling van het FNV-beleid met de uitvoering van de sociale zekerheid en de arbeidsvoorziening blijkt. Bovendien blijkt eruit dat er sprake is van een aarzelend en gebrekkig gecoördineerd vakbondswork voor uitkeringsgerechtigden.

De vraag is echter of dat resultaat genoeg is voor een dubbelpromotie. Enerzijds is er sprake van een empirisch tekort. Zo heeft uiteindelijk slechts één hoofdstuk (van 46 pagina's) direct betrekking op de in de titel van het boek aangeduide thematiek, dat is wel erg weinig. Bovendien is er het nodige aan te merken op de onderzoeksmethode. Anderzijds is er door de mijns inziens zwakke theoretische basis een kans gemist om scherper inzicht te krijgen in de relatie tussen uitkeringsgerechtigden en vakbeweging.

Ten eerste is de structuratietheorie van Giddens een *algemene* sociale theorie. 'Theories of the middle range', die er voldoende zijn op dit gebied, ontbreken volledig. Ter illustratie volgen enkele voorbeelden. Hoewel de schrijvers ingaan op problemen van interne democratie in de FNV wordt de hele literatuur rond interne vakbondsorganisatie genegeerd. Andere actoren dan de FNV, die mede vorm geven aan het arbeidsbestel in Nederland (werkgeversorganisaties, overheidsinstellingen) ontbreken volledig. Het is verbijsterend te moeten constateren dat het ontbreken van machtsbronnen bij uitkeringsgerechtigden (in tegenstelling tot werknemers die over het stakingswapen beschikken), uitsluitend wordt vermeld door een respondent die daarmee het belang van de vakbeweging voor uitkeringsgerechtigden aan wenst te geven.

Ten tweede roept de methode van het exem-

plarisch handelingsonderzoek een hele serie vragen op. Leidt het interviewen van uitsluitend in belangenbehartiging actieve uitkeringsgerechtigden niet tot vertekening? Hoe was de gespreksituatie bij de interviews? Werd die niet al te zeer beïnvloed door de opvattingen van de auteurs, die immers in het onderzoek naar 'bewustwording' streven? Ondanks dit alles vonden de auteurs blijkbaar geen bevestiging van hun opvattingen. Op meerdere plaatsen blijkt dat de uitkeringsgerechtigden 'gevangen blijven binnen de grenzen van het huidige arbeidsbestel' (p. 18, 227, 230, 290, 312). De auteurs zijn echter zo overtuigd van hun eigen programma dat ze dit niet zien als weerstand tegen hun ideeën. Ze beschouwen het als 'ambivalenties' die uitdrukking zijn van een 'reflectieproces' bij uitkeringsgerechtigden. Het doet allemaal sterk denken aan onderzoeken naar juist en vals klassebewustzijn van een paar decennia geleden.

Tot slot een opmerking over de behandeling van het gedachtengoed van Gorz. Deze is weliswaar kort, maar vormt een van de interessantere stukken van het boek. Misschien hadden de auteurs een duidelijke keuze moeten maken; hetzij voor een uitvoerige sociaal-filosofische beschouwing over de ideeën van Gorz en de crisis in het moderne arbeidsbestel, hetzij voor een empirisch onderzoek naar de relatie tussen vakbeweging en uitkeringsgerechtigden. Nu komen geen van beide goed uit de verf.

Evert Smit

Freddy de Pauw, Volken zonder vaderland, Centraal en Oost-Europa. Davidsfonds, Leuven, 1992, 208 p.

Komt, na het einde aan het communisme, in Oost-Europa nu ook een einde aan het federalisme? Zowel in Joegoslavië, de Sovjetunie als in Tsjecho-Slowakije zijn de federale experimenten mislukt. Enkel de afloop verschilde in de drie gevallen. Gorbatsjov deed verwoede pogingen om via een nieuw Unieverdrag de Sovjetunie bij elkaar te houden maar kon niet beletten dat de republieken één voor één hun soevereiniteit of zelfs hun onafhankelijkheid utriepen en de Unie

na augustus 1991 in versneld tempo uit elkaar viel. In Joegoslavië kende het federalisme een veel pijnlijkere afloop. Het land kwam in een totale burgeroorlog terecht die nog steeds doorwoedt. Enkel de Tsjechoslowaakse federale crisis kent een vreedzaam verloop. Toch lijkt ook hier na twee jaar zoeken naar een nieuwe staatsinrichting de hoop alsmar kleiner geworden om het land een nieuwe federale basis te geven.

Tegelijkertijd steken oude nationaliteitsproblemen in Centraal- en Oost-Europa weer de kop op en lijken de etnische mijnevelden zich op te stapelen. Meer nog, de nationalistische stromingen lijken voorlopig de enige elementen die de apathie van de bevolking kunnen doorbreken. Wil men beter begrijpen wat zich vandaag in dit nieuwe Europa afspeelt, dan is achtergrondinformatie en een uitgebreider historisch overzicht onontbeerlijk. Dit is ook het vertrekpunt van de Belgische journalist Freddy de Pauw van De Standaard die in zijn boek *Volken zonder Vaderland – Centraal en een Oost-Europa* wil nagaan hoe de 'nationaliteits-kwesties in het "post-communistische Oost-Europa" in de loop der geschiedenis vorm kregen, hoe de problemen zich nu stellen en welke sociaal-economische achtergronden daarin meespelen' (p. 9).

De Pauw gaat wat de structuur betreft geografisch te werk. Zijn onderzoeksgebied strekt zich uit van de Oder-Neisse tot aan de Oeral en de Kaukasus, wat hij opdeelt in drie gebieden: Centraal-Europa, de Balkan en de ex-Sovjetunie.

In het eerste deel worden Polen, Tsjechoslowakije en Hongarije behandeld, in het tweede deel komen Roemenië, Bulgarije, Joegoslavië en Albanië aan bod. De auteur schetst telkens de nationale geschiedenis en het gevoerde beleid ten opzichte van de minderheden zowel voor, tijdens als na de communistische machtsperiode. Daarna geeft hij een historisch overzicht van de verschillende minderheden die binnen de landsgrenzen wonen en van hun relatie tot de nationale overheid. Interessant is hoe De Pauw aantoont dat in sommige gevallen (Roemenië, Bulgarije) het nationalisme zich meester maakte van het communisme en de belangrijkste ideologie werd.

De Joegoslavische crisis poogt De Pauw te verklaren door een overzicht te geven van de ge-

beurtenissen vóór 1918 voor elk van de respectievelijke volkeren. De doodsteek van het federale experiment was echter vooral van economische aard. Door de economische crisis ruilden de rijkere republieken Kroatië en Slovaakije de federale solidariteit voor hun eigenbelang, tot grote frustratie van Servië. Het nationalisme kreeg vanaf eind jaren tachtig de bovenhand, de Joegoslavische desintegratie raakte in een stroomversnelling.

De grootste aandacht gaat in het boek echter naar de ex-Sovjetunie. De kern van dit hoofdstuk omvat de Europese republieken die tot voor kort deel uitmaakten van de Sovjetunie. Ook hier wordt telkens gestart met de geschiedenis, gevolgd door een overzicht van de etnische samenstelling van iedere republiek en de impact van de communistische pogingen tot russificatie. Deze russificatie leidde tot een gerussificeerd apparaat dat zijn greep aan het verliezen was op een maatschappij, waar 'derussificatie' schering en inslag was (p. 113). Gorbatsjov bleef tot 1988 blind voor deze nationale factoren en de zich opstapelende nationaliteitskwesties, wat gevolgen had voor de manier waarop hij later deze kwesties toch aanpakte.

Uiteindelijk komt de auteur tot de conclusie dat de economische moeilijkheden in Centraal- en Oost-Europa vooral negatieve nationalistische strekkingen in de hand zullen werken en de nationaliteitsconflicten nog zullen aanwakken.

Adri Smaling en Florence van Zuuren (red.), De praktijk van kwalitatief onderzoek; voorbeelden en reflecties, Boom, Amsterdam, 1992.

Verslagen van empirisch kwalitatief onderzoek zijn nuttiger dan verdere theoretische beschouwingen over de eigen aard van kwalitatief ten opzichte van kwantificerend onderzoek. Dit moeten de redacteurs van deze bundel hebben gedacht. Het boek bevat een zevental rapportages van onderzoek, naast – het bloed kruipt waar het niet gaan kan – een nabeschuiving door Smaling over 'paradigmatische en pragmatische elementen van de methodenkeus'. Het door Boom wederom fraai uitgegeven boekje ontleent

zijn waarde voor sociologen vooral aan de kennismaking met probleemstellingen en oplossingen die in de klinische en de sociale psychologie aan de orde kunnen komen. Waardering verdient in dit verband vooral de bijdrage van Van Zuur en over de manieren waarop mensen met bedreigende situaties omgaan; haar aandacht is vooral methodisch gericht op de uiteenlopende wijzen van dataverzameling bij onderzoek op dit terrein.

Sommige bijdragen zijn 'paradigmatisch geïnspireerd', dat wil zeggen min of meer exclusief op een fenomenologische, symbolisch-interactionistische of anderszins kwalitatieve stroming georiënteerd. Andere zijn dat niet of nauwelijks; in minstens drie hoofdstukken is er zelfs sprake van een gecombineerd kwantificerend/kwalitatief onderzoek (in het verslag van Iris Passchier over organisatiestress bij gedetineerden wordt een hoofdrol gespeeld door een OVERALS-analyse!). Het is dan ook geen wonder dat redacteur Smaling in zijn nabescherwing instemt met de door velen eerder naar voren gebrachte stelling dat de keuze van een strategie niet alleen (en soms niet) van een paradigma afhangt, maar vooral ook van allerlei pragmatische momenten.

Smalings visie op kwalitatief onderzoek lijkt daarmee aanzienlijk minder pretentiefus geworden te zijn dan in zijn dissertatie vertolkt (zie mijn bespreking daarvan in M en M, 1989, p. 80-85). Overigens is daarmee de weg vrijgemaakt voor nu eens een echt 'techniekenboek' in de kwalitatieve sfeer, waarin een opsomming wordt gegeven van via kwalitatief onderzoek op te lossen problemen; van soorten van data en van de wijze waarop deze worden geanalyseerd en tot conclusies leiden, zonder dat allerlei irrelevante vertogen over paradigma's of verdedigende bescherwingen tegenover mainstream research het feitelijk gerapporteerde onderzoek verduisteren. Wie durft?

P.G. Swanborn

N.J.H. Huls (red.), Sturen in de risicomaatschappij. Tjeenk Willink, Zwolle, 1992, 228 p.

Risico-studie is 'in'. Sinds, in 1976, Rowe's 'Anatomy of Risk' verscheen, zijn er honderden boeken, duizenden artikelen gepubliceerd, gespecialiseerde instituten ontstaan en conferenties gehouden. Kortom: risico-studie is een legitieme wetenschappelijke en maatschappelijke activiteit geworden. Enerzijds zijn er veel studies met een instrumentele achtergrond: risico's worden dan gezien als possibilistische kosten die op één of andere wijze opgenomen moeten worden in kosten-baten analyses ten behoeve van een verantwoorde besluitvorming. Vaststelling van 'acceptable risk', van de daarbijbehorende normeringskrommen en foutenbomen is voor sommige mensen dagelijkse beroepspraktijk geworden. Anderzijds, en dat is wetenschappelijk gezien veel interessanter, is er een groot aantal studies die men met een paraplu-woord 'substantieel' zou kunnen noemen. Daarin komen meer fundamentele zaken aan bod. Zo gaan sommige auteurs er zelfs toe over om 'risico' als een sleutelwoord voor hun vakgebied te hanteren; variërend van de psychologische functieleer (Wagenaar) tot de macro-sociologie (Perrow, en meer recentelijk, Ulrich Beck). Risico-studie wordt dan tot op zijn minst een nieuwe invalshoek met interdisciplinaire potentie. Er is zoiets als een internationaal discours gaande, waarin naar mijn opvatting vooral de studie van risico-beleving interessante perspectieven biedt op nieuwe inzichten, op dwarsverbindingen tussen voorheen gescheiden hoeken van wetenschapsbeoefening.

'Sturing in de maatschappij' is bij mijn weten het eerste Nederlandstalige verzamelwerk over theorie en praktijk van de risico-studie. Het is ontstaan uit een lezingencyclus georganiseerd door het Onderzoekscentrum Sturing en Samenleving van de Leidse Universiteit. De diverse teksten zijn de uitgeschreven versie van de toen (1991) gehouden voordrachten. Na twee inleidende hoofdstukken van respectievelijk Huls (adjunct-directeur van het bewuste Onderzoekscentrum) en Van Asperen (hoogleraar Ethiek) komen vooral een aantal maatschappelijke deel-terreinen aan bod. Telkens weer wordt daarbij een stukje maatschappelijke problematiek in ter-

men van risico weergegeven: Openbare financiën (Goudswaard), Verzekeringen (De Wit), Het moeilijke leven van de gescheiden vrouw (Holtmaat), Milieu (Hajar), Burgerlijk Recht (Nieuwenhuis), Gezondheidszorg (Trappenburg), Aids (De Vroom & Kester). Interessante bijdragen zijn naar mijn mening vooral die van Rosenthal over de relatie tussen risico en crises en Wynne over risico en reflexiviteit. Interessant, omdat beiden, ieder op eigen gebied, een aantal relativiserende opmerkingen maakt ten aanzien van vaak als bij voorbaat vaststaande uitgangspunten. Naar mijn gevoel zijn dit de enige hoofdstukken die van belang zijn voor de deelnemers aan het bovengenoemde internationale discours. (Ik kan niet nalaten op te merken, als iemand die zich jarenlang heeft bezighouden met de relatie tussen crisis en 'inadvertent nuclear war' dat mijn wereldbeeld een graadje somberder is dan dat van Rosenthal, en dat mij dit verhindert hem volledig te volgen.) Ten slotte laten drie 'partij-ideologen' (Van Gennep, Kalma & Groenveld) zien dat er een relatie bestaat tussen politieke visie (resp. CDA, PvdA en VVD) en het omgaan met risico's. Vooral Kalma's bijdrage is lezenswaard.

Bij een boek als dit moet de klassieke hamvraag worden gesteld: voor wie is de inhoud interessant? Wetenschappelijk gezien, bevat het niet zoveel interessants (met uitzondering van de bijdragen van Rosenthal, Wynne en, in zekere zin, Kalma). Erger is dat het thema 'risicobeleving' nauwelijks aan bod komt. Erger, en ook merkwaardig: want juist op dit gebied heeft men in Nederland origineel werk verricht. Men denke bijvoorbeeld aan studies als die van Vlek en Stallen over risicobeleving in het Botlekgebied en van LPG-gebruikers. De door hen ontwikkelde 'technocratic syndrome scale' is een belangrijke bijdrage gebleken tot de studie van risico-perceptie. En die risico-perceptie is juist weer een belangrijk element in de discussies over grootschalige risico's, waarbij de kans zeer gering is en de schade astronomisch groot (in Nederland bijv. dijkdoorbraken, meer in het algemeen: kernenergie, kernwapens, chemische industrie, enzovoorts). Het ontbreken van deze dimensie acht ik toch wel een ernstig tekort. De belangrijkste auteurs komen niet voor (is 'Lei-

den' een selectiecriteria geweest?) en de belangrijkste inzichten worden niet vermeld. Daarmee is voor de geïnteresseerde leek dit boek ook slechts van betrekkelijke waarde. Wat moet hij of zij ermee als zaken die in de publieke discussie de meeste aandacht krijgen (en verdienen) niet voldoende aan bod komen? Men kan dan beter terecht bij één van de vele afleveringen van 'Wetenschap en Samenleving' die aan deze specifieke risico-problematiek zijn gewijd. Misschien doe ik de samenstellers van dit boek hiermee een beetje onrecht, want het was niet hun bedoeling om een nieuwe doorbraak op het terrein van de risico-studie te bewerkstelligen. De intentie van deze bundel voordrachten was veel beperkter: nadenken over de beperkingen en mogelijkheden van maatschappelijke sturing in risicosituaties. De meeste bijdragen zijn goed geschreven, en bevatten vaak interessante verwijzingen. Maar ondanks de verwoede poging van de redacteur is het toch een non-book gebleven: de diverse hoofdstukken zijn te weinig op elkaar afgestemd, en belangrijke thema's ontbreken.

J. Niezing

Marco H.D. van Leeuwen, Bijstand in Amsterdam ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie. Waanders, Zwolle & Gemeentearchief, Amsterdam, 1992, 420 p.

Dit prachtig uitgegeven boek is de handelseditie van een proefschrift waarop de auteur in 1990 in Utrecht met lof promoveerde. Die lof verdient het zeker, maar toch knaagt er ook twijfel. Maar daarover later. Eerst wat informatie over probleemstelling, opzet en inhoud.

Wat Van Leeuwen in zijn boek poogt te doen, is allereerst een verklaring te vinden voor het functioneren en voortbestaan van een specifieke institutie op een bepaalde plaats in een bepaalde periode van de geschiedenis, en wel de Amsterdamse armenzorg in de eerste helft van de negentiende eeuw. Vervolgens wil hij met een aan die verklaring ontleend heuristisch model het functioneren van die institutie onderzoeken en beschrijven en zo de discussie aangaan met de eerdere geschiedschrijving over dit onderwerp.

Als uitgangspunt kiest hij drie eenvoudige vragen: waarom werd toentertijd en toenterplaatse armenzorg gegeven, waarom aanvaard en wat waren de gevolgen ervan. Het antwoord op de twee verklaringsvragen ontleent hij aan een theorie van rationele keuzen. Hij gaat ervan uit dat de Amsterdamse armenzorg het best kan worden opgevat als het resultaat van doelgericht handelen van twee groepen, namelijk elites en armen, in wisselwerking met elkaar en hun omgeving. Deze vereenvoudigende veronderstelling werkt hij uit met behulp van een aan Boudon ontleend heuristisch model. De kern van dit model van de armenzorg in pre-industrieel Europa is het idee dat het hier om een soort ruilmechanisme gaat, waarbij twee groepen actoren ter verwezenlijking van hun oogmerken van elkaar afhankelijk waren. De toenmalige armenzorg zou enerzijds een beheersingsstrategie van de elite zijn geweest (het instandhouden van een arbeidsreserve, het bewaren van rust en orde etc.) en anderzijds een overlevingsstrategie van zieken en bejaarden, gezinnen met veel kinderen, losse arbeiders en dergelijke, kortom armen.

Het bovenstaande is uitgebreider te vinden in het eerste hoofdstuk. In het tweede hoofdstuk behandelt hij enige aspecten van de Amsterdamse samenleving in de eerste helft van de negentiende eeuw, en dan vooral armoede en rijkdom. In hoofdstuk 3 toetst hij de stelling dat armenzorg een beheersingsstrategie van de elite was en in hoofdstuk 4 onderzoekt hij in hoeverre armenzorg een overlevingsstrategie van de armen vormde. Vervolgens wordt in hoofdstuk 5 de relatieve betekenis van de armenzorg gezien en volgt in hoofdstuk 6 een slotbeschouwing, waarin de drie gestelde vragen nog eens kort en bondig worden beantwoord.

Van Leeuwens conclusie luidt dat het door hem toegepast heuristische model vruchtbaar is gebleken, maar ook dat er 'witte vlekken' in het model bleken te zitten, die om uitwerking vroegen. Bepaalde stellingen kon hij met behulp van zijn onderzoeksgegevens nuanceren en bepaalde vaagheden specificeren. Zo bleken niet alleen elites en armen hun rol in de Armenzorg te hebben gespeeld, maar ook de middengroepen, die zowel gevers als nemers bleken te zijn in het ruilproces dat de toenmalige armenzorg vormde.

De theoretische consequentie hiervan is dat een complexer model noodzakelijk is.

De lof die dit boek is toegezwaaid, is vooral verdiend waar deze betrekking heeft op het vele arbeidsintensieve archiefwerk, de inventieve analyses en de inzicht verhogende, helder verwoorde beschrijving en interpretatie van de onderzoeksbevindingen. Maar niet alleen dat. De uitkomsten van Van Leeuwens onderzoek vormen ook een nieuwe impuls voor discussies in de Nederlandse historiografie. De onder historici opgeld doende 'theorie' van een royale en kritiekloze bedeling die de Nederlandse economie in die tijd zou hebben doen stagneren, blijkt namelijk in haar algemeenheid onhoudbaar te zijn. De bijstand was niet royaal, eerder minimaal, en niet kritiekloos maar gecontroleerd. Er was dan ook geen sprake van een deregulerend effect op de arbeidsmarkt in de zin van een massale vrijwillige werkloosheid. Wel zorgde de armenzorg voor een arbeidsreserve en stabiliseerde zo mede de pre-industriele handels- en haveneconomie van Amsterdam en hield zo tevens mede de bestaande standenmaatschappij in stand.

Waar de twijfel knaagt, is het theoretische geedeelte. De historische verklaring van het ontstaan en functioneren van allerlei armenzorgarrangementen was lang het domein van marxisten en functionalisten. Van Leeuwen laat zien dat een toepassing van rationele-keuzetheorieën op deze materie zeer verhelderend kan werken en een beloftevol alternatief vormt. De vraag is echter of hij niet te ver doorschiet en een 'rationalistic fallacy' begaat. Zelf merkt hij al op verschillende plaatsen terzijde op dat de conclusies die hij met behulp van zijn heuristische model trekt een grotere mate van doelgerichtheid en berekening suggereren, dan in werkelijkheid het geval was. De armenzorg in Amsterdam was een 'historische erfenis', de uitkomst van een lange ontwikkeling. Dat betekent dat de vorm die deze in het begin van de negentiende eeuw had aangenomen veeleer dient te worden gezien als een onbedoeld gevolg van de interacties van een groot aantal individuen en groepen die onafhankelijk van elkaar hun eigen doelen nastreefden, dan van een door een stedelijke elite weloverwogen ontworpen en geïmplementeerde verzameling van regelingen. Dat betekent ook dat organisato-

rische inertie en de macht der gewoonte wel eens een belangrijker rol zou kunnen hebben gespeeld, dan in zijn model wordt verondersteld. Dat betekent ten slotte dat behalve theorieën over de rationele keuze van instituties ook theorieën, à la Hayek, over de culturele evolutie van instituties vruchtbaar zouden kunnen blijken voor een analyse van niet alleen het ontstaan, maar ook het voortbestaan en functioneren van de armenzorg in pre-industrieel Europa.

Wil Arts

G. Dekker, De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990. Kok, Kampen, 1992, 254 p.

In *De stille revolutie* wordt de ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in de periode 1950-1990 vanuit godsdienstsociologisch gezichtspunt beschreven en geanalyseerd. Kernvraag is hierbij of en zo ja, op welke wijze deze kerken en haar leden door de secularisatie in Nederland zijn beïnvloed. Na een beschrijving van de feitelijke ontwikkelingen, schenkt Dekker aandacht aan de kerkelijke organisatie van deze kerken, hun leer, de godsdienstigheid en kerkelijkheid van hun leden en de relatie tussen de gereformeerden en de samenleving. De Gereformeerde Kerken in Nederland vormen een ongeveer honderd jaar oud kerkgenootschap, ontstaan uit de samenvoeging van enkele groeperingen die zich in de vorige eeuw hebben afgescheiden van de Nederlandse Hervormde Kerk. Deze Gereformeerde Kerken vormen momenteel het grootste kerkgenootschap binnen wat wel de gereformeerde gezindte wordt genoemd. Het gaat in totaliteit om ruim een miljoen mensen, ongeveer 6,5% van de Nederlandse bevolking. De gereformeerden kennen evenwel een groot aantal interne varianten, samen te vatten in bevindelijk-gereformeerde, orthodox-gereformeerde en modern-gereformeerde stromingen (zie G. Dekker & J. Peters: *Gereformeerden in meervoud*. Kampen, 1989, besproken in *M & M*, 66 p. 423-424).

Lange tijd hebben de gereformeerden zich onderscheiden van de overige grote kerkgenootschappen: zij zouden zich het minst laten

meeslepen door de moderniserende en seculariserende tendensen in de hedendaagse samenleving. De kerkbetrokkenheid en kerkgang blever zeer stabiel en hoog, in vergelijking tot de andere kerken. Maar dat is thans in versneld tempo aan het veranderen. Er heeft zich volgens Dekker 'een stille revolutie' voorgedaan: kerkgedrag opvattingen, waarden en overtuigingen van de gereformeerden zijn de laatste decennia radicaal veranderd. Ook de Gereformeerde Kerken zijn zich in hoog tempo aan het aanpassen aan de ontwikkelingen in de moderne samenleving. Alvoers deze veranderingen te illustreren aan de hand van uiteenlopende data afkomstig van synode-archieven en sociologisch onderzoek, beschrijft de auteur in het kort de veranderingen in de Nederlandse samenleving (H.2) en in de Gereformeerde Kerken (H.3). Maatschappelijk worden ingrijpende veranderingen geconstateerd in opvattingen over rechten en vrijheden, het streven naar gelijkheid en zelfontplooiing en zelfbeschikking. Sociologen zijn van mening dat ingrijpende maatschappelijke veranderingen gevolgen moeten hebben voor het kerkelijke en godsdienstig leven. Een van de meest in het oog springende verschijnselen is de afname van de traditionele kerkelijkheid in ons land. De onkerkelijkheid groeide en groeit in snel tempo (iets meer dan de helft van de Nederlanders beschouwt zich inmiddels als onkerkelijk), de ongodsdienstigheid lijkt daardoor te zijn toegenomen en de gevestigde kerken verliezen veel van hun leden en hun maatschappelijke invloed. Kortom: in ons land doet zich een fundamenteel secularisatieproces voor, waaraan ook de gereformeerden onderhevig zijn. 'De leidende vraag bij onze analyse is nu in hoever ook de Gereformeerde Kerken beïnvloed zijn door het zich voltrekkende secularisatieproces, in hoever zij daar ook onder te lijden hebben (gehad), ja, in hoever zij als kerken zelf gesecculariseerd zijn' (p. 52). In een aantal goed gedocumenteerde hoofdstukken (H.4 t/m 7) belicht Dekker de recente veranderingen in de organisatorische verschijningsvorm en de leer van de kerken op het collectief-institutionele niveau, maar ook de verandering op individueel niveau, namelijk in de godsdienstigheid en kerkelijkheid van de kerkleden, als mede in de houding van de gereformeerden te

genover de wereld en het leven. In twee afsluitende hoofdstukken worden de conclusies weergegeven en besproken (H.8) en wordt het toekomstperspectief voor deze kerken besproken (H.9).

'Alles overziende, kunnen de resultaten van onze analyse tot geen andere conclusie leiden dan dat de leidende vraag van deze studie bevestigend beantwoord moet worden: het secularisatieproces (-) heeft ook de Gereformeerde Kerken beïnvloed; ja, die kerken zelf zijn (-) min of meer gesecculariseerd. Er is sprake van een vermindering van de godsdienstigheid en kerkelijkheid, de reikwijdte van de godsdienst binnen de wereld van de Gereformeerde Kerken is in de loop van de tijd beperkter geworden en de kerken hebben zich in allerlei opzichten aangepast aan bepaalde ontwikkelingen in de hen omringende samenleving' (p. 200-201). Dekker is van mening, dat door deze veranderingen de continuïteit en daarmee het voortbestaan van de Gereformeerde Kerken wordt bedreigd. De kerkelijk-gereformeerde identiteit van eertijds is verdwijnend. Tussen de beschrijvende en constaterende regels door lijkt Dekker deze ontwikkelingen te betrouwen, ook al staat hij open voor veranderingen. Er is inmiddels sprake van een grote kerkelijke pluraliteit en tolerantie, waardoor de gereformeerden zich nauwelijks meer onderscheiden van de andere kerkelijke groeperingen als de rooms-katholieken en Nederlands-hervormden. De huidige gereformeerden kan men moeilijk meer als een orthodoxe kerkelijke groepering beschouwen; de Gereformeerde Kerken belichamen niet langer het orthodox protestantisme (p. 206); 'zij zijn in de loop van de tijden veranderd van een vrij gesloten en al met al ten opzichte van de andere kerken toch geïsoleerde groepering in een meer open en in de oecumenische beweging geïntegreerde kerk' (p. 208).

Dekker sluit af met een terecht terughoudende evaluatie van de geconstateerde veranderingen. Hij acht het prematuur te oordelen over het negatieve danwel positieve karakter van de maatschappelijke en kerkelijke secularisering. Uiteraard hangt een oordeel hierover sterk samen met de persoonlijke visie op kerk en samenleving van de onderzoeker. Voorts wordt geconstateerd, dat veel van de typisch gereformeerde

identiteit verloren is gegaan en dat de kerkelijke ontwikkelingen nauwelijks anders hadden kunnen verlopen dan ze nu gedaan hebben. Het toekomstperspectief voor de Gereformeerde Kerken ziet er volgens Dekker dan ook niet bepaald gunstig uit, ook al ziet hij toch nog mogelijkheden en belangrijke taken voor de kerk in de toekomst. Voorwaarde is wel een ingrijpende hervorming van het kerkelijke leven en dat vergt tijd en moeite. In het spanningsveld tussen godsdienstige traditie (statisch kerkbeeld) en moderne samenleving (dynamisch kerkbeeld) hebben de Gereformeerde Kerken inmiddels gekozen voor een dynamische kerk met alle gevolgen van dien. De 'revolutie' heeft zich weliswaar stil, maar definitief voltrokken.

Henri W.A. Hilhorst

C.J.M. Maas, Probleemleerlingen in het basisonderwijs. Proefschrift Utrecht. ICS-reeks. Thesis Publishers, Amsterdam, 139 p., 1992

De studie is gericht op de beschrijving en verklaring van de invloed van omgevingskenmerken op leerprestaties van leerlingen. Bovendien wordt nagegaan welke factoren mede verantwoordelijk zijn voor het als problematisch definiëren van leerlingen. Als zodanig is de studie te beschouwen als één van de pogingen om een bijdrage te leveren aan de verklaring van de groei van het speciaal onderwijs.

Het in ons land sterk gedifferentieerde (vijftien schoolsoorten) en omvangrijke (ruim 100.000 leerlingen) stelsel van scholen voor speciaal onderwijs is reeds lange tijd een bron van zorg voor een ieder die daarin een weerspiegeling ziet van het onvermogen van het reguliere stelsel om leerlingen met problemen en handicaps op te kunnen vangen. Blijkbaar wordt het voor steeds meer leerlingen nodig geacht om specifieke hulp in één van de separate vormen van speciaal onderwijs te ontvangen. Het kost inderdaad niet veel moeite de huidige stand van zaken te definiëren als het mislukken van één van de centrale doelstellingen van de Wet op het Basisonderwijs, namelijk het komen tot zorgverbreding opdat meer leerlingen dan voorheen bin-

nen de muren van het basisonderwijs adequaat onderwijs kunnen volgen.

Recent is in de Tweede Kamer een plan van staatssecretaris Wallage bediscussieerd en op hoofdlijnen geaccordeerd waarmee getracht wordt het tijt te keren. Door de oprichting van een landelijk dekkend netwerk van samenwerkingsverbanden van scholen voor regulier en (bepaalde typen van) speciaal onderwijs moet op termijn de integratiegedachte worden verwezenlijkt. Dan zal het, ook in internationaal opzicht, hoge deelnamecijfer van circa 5% moeten kunnen afnemen.

Het is in deze context dat studies die een licht kunnen werpen op oorzaken voor schooluitval, in het bijzonder verwijzing naar speciaal onderwijs of daaraan voorafgaande mechanismen, met meer dan gewone belangstelling worden gevolgd. Nu zijn studies op dit terrein niet nieuw. Integendeel, reeds een lange rij onderzoekers heeft eerder de tanden gezet in deze complexe problematiek. In sommige studies werd getracht vanuit leerlingkenmerken de problematiek te benaderen, in de andere studies stond de leerkracht centraal, en in weer andere studies werd de rol van diagnostici belicht. Ook school- en gebiedskenmerken zijn in verschillende onderzoeken aan de orde gekomen.

De onderhavige studie is geheel gericht op het begin van het (eventuele verwijzings)proces, namelijk de invloed van de groepskenmerken op de vaststelling door de leerkracht dat een bepaalde leerling als problematisch moet worden beschouwd. In die zin is het onderzoek te plaatsen als passend binnen de 'situatietraditie'. Niet de leerling zelf, noch de leerkracht, wordt gekozen als verklarende variabele, maar de situatie in de klas/groep wordt gezien als determinant van selectieprocessen, in het bijzonder verwijzing naar speciaal onderwijs. Deze keuze lijkt terecht en veelbelovend.

Het onderzoek waarvan in dit boek verslag wordt gedaan is erop gericht na te gaan of groepskenmerken zoals groeps grootte en de prestatieverdeling van de andere leerlingen in de groep een rol spelen bij het begin van het verwijzingsproces.

In het compacte en helder geschreven boek worden een zevental hypothesen getoetst. Hypo-

thesen die afgeleid zijn uit een theoretisch model dat is gebaseerd op/ontleend aan het interessante werk van Brown en Saks (1987) en van Gerber en Semmel (1985). In die theorie wordt het handelen van de leerkracht begrepen vanuit een micro-economische benadering: leerkrachten staan voortdurend voor de afweging hoe en in welke mate ze voor elke leerling het onderwijsleerproces optimaal kunnen laten verlopen. Als een leerkracht uitgebreid aandacht en tijd schenkt aan een probleemleerling kan dit ten koste gaan van de rest van de groep. Zijn aandacht besteden aan die leerlingen die zorgen voor de meeste leerwinst in een bepaalde tijd kan weer ten koste gaan van andere leerlingen. Kortom, de leerkracht staat voor een lastige afweging: hoe om te gaan met een beperkt aanbod aan tijd en aandacht en een schier oneindige vraag.

De resultaten van het onderzoek vallen enigszins tegen. Lang niet alle verwachte en gespecificeerde effecten worden in de omvangrijke dataset aangetroffen. Wel blijkt dat, naarmate de groepopbouw heterogener is wat betreft intelligentie van leerlingen, de prestaties van de leerlingen lager zijn. Wat betreft de aanwijzing van bepaalde leerlingen als problematisch wordt beargumenteerd dat relatieve leerlingkenmerken bepalend zijn. De eventuele verwijzing naar het speciaal onderwijs hangt dus ook af van de groep waarin een bepaalde leerling zich bevindt.

Het is jammer dat in deze studie geen aandacht is besteed aan de verschillen tussen leerkrachten wat betreft hun micro-economische afwegingen. Zo is er geen evidentie verkregen voor de vraag of leerkrachten nu van elkaar verschillen in de tijd/aandachtverdeling en of die verschillen effect sorteren op leerlingen en hun kansen om naar speciaal onderwijs te worden verwezen.

Het is een interessant onderzoek, met een aantal verrassende theoretische concepties. Het is, zoals gezegd, goed leesbaar en compact. Toch blijft de lezer, waarschijnlijk net als de auteur, enigszins zitten met een gevoel dat vaker opsteekt wanneer men de resultaten van onderwijs-onderzoek beziet, zeker ook op dit terrein: de theorie ziet er veelbelovend uit, maar de resultaten vallen enigszins tegen.

Het blijft uiteindelijk toch een beetje bij een

aanscherping van de door de auteur zelf beschreven wet van Posthumus (1947). De beoordeling van prestaties is niet alleen gebaseerd op de werkelijk verrichte prestaties maar ook op een vergelijking met de prestaties van de rest van de groep. Maar aan de andere kant, ook al zou een dergelijk mechanisme al langer bekend zijn, het

is daarom niet minder nuttig en niet minder relevant om daar voortdurend mee te worden geconfronteerd. Leerkrachten en andere actoren in het onderwijsveld doen er goed aan dit soort resultaten van onderzoek tot zich te nemen.

J.W. Meijer